

Поліна ЧЕВЕРДАК,
викладач кафедри українознавства
Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
(Кривий Ріг, Україна) cheverdak@donnuet.edu.ua

ЛІКУВАЛЬНО-МАГІЧНА ЛЕКСИКА В ЛІКАРСЬКИХ І ГОСПОДАРСЬКИХ ПОРАДНИКАХ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

У статті подано аналіз лікувально-магічної лексики, представленої у лікарських і господарських поради́нках ХVІІІ ст. «Лѣкарства описанїє, которимы бе(з) ме(ди)ка в дому всякъ поратоватся можетъ» (за редакцією В. А. Передрієнка) та «Малорусские домашние лечебники ХVІІІ в.» (за редакцією О. О. Потебні); зазначено, що в назвах хвороб простежується тенденція до містифікації захворювань; наведено та прокоментовано приклади медичних термінів, особливістю номінації яких є вірування тогочасних українців у потойбічні сили; пояснено етимологію окремих медичних термінів; подано характеристику магічних символів, які використовувалися у замовлянні; виокремлено специфічні назви хвороб, які українці пов'язували зі стихією вогню за зовнішніми проявами та комплексом симптомів; наголошено на уявленнях про магічні властивості лікувальних рослин, обрядовості їх збирання та заготівлі.

Ключові слова: магічна лексика, лікувальна лексика, медична термінологія, лікарські поради́нки, назви хвороб, вірування.

Polina CHEVERDAK,
Lecturer of the department of Ukrainian Studies
Donetsk National University of Economics and Trade
named after Mikhail Tugan-Baranovsky
(Kryvyi Rih, Ukraine) cheverdak@donnuet.edu.ua

THERAPEUTICALLY-MAGIC VOCABULARY IN THE MEDICAL AND ECONOMIC ADVISERS OF THE XVIII CENTURY

The article contains an analysis of the therapeutic and magic vocabulary presented in the medical and economic advisers of the eighteenth century "Liekarstva opysaniie, kotorymy bez miedyka v domu vsiak poratovatsia mozhet" (edited by V. Peredriienko) and "Malorusские domashnie liechebnyky of the XVIII century" (edited by O. Potebnia); it is noted that in the names of diseases there is a tendency towards the mystification of diseases; examples of medical terms are given and commented, the peculiarity of which are the beliefs of contemporary Ukrainians in the afterlife; the etymology of individual medical terms are explained; characteristics of the magic characters used in ordering are given; specific names of diseases, which Ukrainians associated with the element of fire on external manifestations and complex of symptoms, are singled out; it is emphasized on the notions about the magical properties of medicinal plants, the ritual of their harvesting.

All nations of the world have always had the need to receive and provide medical assistance. That is why medicine is one of those areas of human life that have been developing particularly actively. The widespread use of therapeutic magic can be explained by the fact that people have always been careful about what is unclear to them. If it is impossible to explain certain deviations logically, then these explanations can always be found in the field of the unknown, mystical. The medical and economic advisers of the XVIII century are a powerful research source of the historical heritage of Ukrainians. The language of folk medicine should be studied in detail in order to find out the peculiarities of the worldview of Ukrainians, to follow the development of scientific thought and the development of the terminological vocabulary of the Ukrainian language. The medical vocabulary is one of the oldest terminology systems of the Ukrainian language.

Key words: magic vocabulary, medical vocabulary, medical terminology, medical advices, names of diseases, beliefs.

Постановка проблеми. Лікарські та господарські поради́нки ХVІІІ ст. є вагомим джерелом досліджень історичної спадщини українців. Мова народної медицини, яка стала початком медичної термінології, потребує детального вивчення для з'ясування особливостей світогляду українців, простеження розвитку наукової думки та становлення термінологічної лексики української мови.

Аналіз досліджень. Медична лексика є однією з найдавніших терміносистем української мови. Вивченням цього лексичного шару на діахронічному рівні займалися В. Даниленко, І. Ковалик, В. Німчук, В. Передрієнка, А. Ткач, І. Чепіга та ін. Особливості номінації та варіантність наукових термінів досліджувала Н. Цісар. Розглядом мови господарських поради́нників ХVІІІ ст. займалася Т. Файчук.

Мета статті – проаналізувати лікувально-медичну лексику, представлену в лікарських і господарських порадниках; висвітлити деякі уявлення тогочасних українців про причини, симптоми та способи лікування захворювань.

Виклад основного матеріалу. У всіх народів світу завжди існувала необхідність отримувати та надавати лікарську допомогу. Саме тому медицина є однією з тих галузей людського життя, що розвивалися особливо активно. Вивчення лікарських і господарських порадників XVIII ст. дозволяє наблизитися до розуміння уявлень давніх українців про причини хвороб, симптоматику, поглядів на методи лікування. «Лѣкарства описанїє, которимы бѣ(з) мѣ(ди)ка в дому всякъ поратоватся можетъ» (за редакцією В. А. Передрієнка) та «Малорусскіє домашніє лѣчебники XVIII в.» (за редакцією О. О. Потєбні) фіксують те, що в процесі діагностування та лікування захворювань люди спиралися на власні спостереження, аналогію з явищами природи та міфологічні вірування.

У пораднику «Лѣкарства описанїє» на позначення хвороби, відомої сьогодні під назвою «епілепсія», подано терміни «кадукъ», «епилепсія» та «поплежія», «падуца болѣзнь». Наприклад: «На кадукъ, або велика хвороба, епилепсія звана» (Передрієнко, 1984: 47), «которіи, кгда долго трива(т) буде, принеси(т) паралѣзъ, а(лѣ)бо епилепсія, албо поплежія» (Передрієнко, 1984: 66).

Слово «кадукъ» запозичене з польської мови і перекладається як «чорт, біс, кат, лихо». Ймовірно, назва походить від латинського «*caducus*», що перекладається як «той, що падає; приречений на смерть» (Етимологічний словник, 1985: 340). Така етимологія пов'язана із ще однією поширеною донині назвою цього неврологічного розладу – «падуца болѣзнь» («падуца хвороба»). За віруваннями, епілептичний напад траплявся тоді, коли в людину вселявся чорт. Напад супроводжувався судомою, посмикуваннями різної сили та іншими симптомами, які пов'язували з боротьбою потойбічних сил і людської душі в тілі. У медицині існує поняття «епілептичної аури» – стану, який відчуває хворий безпосередньо перед нападом. Слово «аура» походить від грецького «*aura*» – подих, саме таке ім'я у грецькій міфології має богиня вітру. Деякі релігії «аурою» називають невидиме сяйво навколо людини, яке є проявом її душі. Прояви захворювання можна розтлумачити так: нечиста сила проходить крізь душу до людського тіла та спричиняє напад, намагаючись його захопити.

Терміни «епілепсія» та «поплежія» також мають грецьке походження. Від сучасного варі-

анта назви вони відрізняються використанням голосного *u* замість *i* та відсутністю початкового *a* (нині «*апоплексія*»). Термін «*ἐπιληπτος*» перекладається з давньогрецької як «захоплювати, володіти, вражати», що знову ж дозволяє тлумачити назву через уявлення про те, що хворого захоплюють демони (Етимологічний словник, 1985: 168). Назва *αποπλησσω* в перекладі з грецької означає «вражати ударом», що свідчить про раптовість апоплектичного нападу (Етимологічний словник, 1982: 80). У сучасній медичній термінології «апоплексією» називають раптовий параліч, що спричинений крововиливом у мозок.

Хворобливу сонливість у пораднику названо терміном «*летгаргусъ*»: «Спаніє глибоке називається *летгаргусъ*, которе биваєть во(лѣ) нѣйше и моцнѣйше» (Передрієнко, 1984: 52). Слово має грецьке походження (терміном «*lethargia*» позначали сонну хворобу), утворене від дієслова зі значенням «бути захованим, невідомим; забувати» (Дворецкий, 1976: 587). Термін, яким позначено хворобу, пов'язаний із назвою підземної ріки *Letha* (*Лета*), яка з грецької перекладається як «забуття». За віруваннями, Лета була однією з річок підземного царства, з неї мали випити усі, хто потрапляв до Аїда, щоб забути своє земне життя та гріхи. Окрім того, ім'я Лета мав бог річок у давньогрецькій міфології. Перебуваючи у летаргічному сні, людина практично не реагує на будь-які зовнішні прояви, її пульс слабшає, дихання дуже уповільнюється. Іноді без спеціальних медичних приладів такий стан важко відрізнити від смерті, але у порадниках XVIII ст. вже описано цю хворобу та правила її лікування, що підтверджує тезу про високий рівень тогочасних медичних знань.

У пораднику «Малорусскіє домашніє лѣчебники» зафіксовано групу слів, якими позначали специфічні захворювання, викликані магічним впливом. «Урокамъ: Корень дягловій при себѣ носить, албо чернобѣль уроки и чари отгоняетъ» (Потєбня, 1890: 27), «которий спорченъ естъ то порчъ виведеть зъ чловѣка» (Потєбня, 1890: 51). Слово «уроки» сьогодні найчастіше використовується для позначення навчального часу та домашнього завдання для учнів. Походить від праслов'янського **urokъ*, утвореного за допомогою префікса *u-* від кореня *rok-* / *rek-*, який виступає в українських «*ректи*», «*про-рок*» (Етимологічний словник, 2012: 44). Назва є спільнокореневою до «зурочити» та відбиває віру слов'ян у магію слова. Нині поняттям «уроки» іноді називають наслання кому-небудь хвороби поглядом (Словник української мови). «*Порчъ*»

утворене від праслов'янського *zarъřiti* «зіпсувати, нанести шкоду» (первісно «засидіти яйце») (Етимологічний словник, 2003: 533). Слово «чари» має два пов'язані між собою значення: привабливість і чаклунство. «Чарами» називали пігментні плями на обличчі вагітної жінки, вважаючи, що вони є проявом прокляття, яке хтось наслав на дитину. До речі, найчисельнішою групою назв хвороб, що зустрічаються у лікарських порадинок, є назви захворювань шкіри. Це пояснюється виразними зовнішніми проявами та можливістю з легкістю їх діагностувати.

Більшість рецептів у порадинок побудовано у вигляді опису послідовності приготування ліків із природних матеріалів. Але зустрічаються й рецепти, які містять замовляння, що вказує на віру українців у магічну силу слова та допомогу потойбічних сил. Для того, щоб домашні тварини не хворіли, запропоновано такий рецепт: «Говорить должно на всяких воротахъ, в якихъ скот ходитъ, поки скотъ перегнатъ; тоже от надежа:

«Селю сей домъ новий и засилаю силную воду за девяносто верстъ. На воротахъ онгъ силний, а в загородѣ терень да шепшина. Когда злая творь тую силу воду перепливе, а на воротахъ той силний огонь перейде, и в загородѣ терень да шепшину пожре, тога до мого скоту приступитъ», и плунути» (Передрієнко, 1984: 45).

Вода та вогонь завжди мали символічне значення у багатьох культурах світу. У народних уявленнях вода має досить неоднозначне тлумачення. Вона є джерелом життя та засобом магічного очищення. Але водночас вода сприймається як середовище існування нечистої сили та душ мертвих людей. Небезпеку водної стихії підтверджують приказки: «Де вода, там і біда», «Від води завжди чекай біди» тощо (Усачева, 1995: 386).

Подвійне значення має також символіка вогню: лиха стихія, що несе смерть і руйнації; стихія тепла, світла, джерело життя. Нездарма існує велика кількість різноманітних обрядів, пов'язаних із вогнем: ритуальне спалювання опудала та предметів побуту, стрибки через вогнище, випалювання захисних знаків на дверях чи стінах тощо (Усачева, 1995: 517).

У народній медицині існує багато назв хвороб, які пов'язані з вогнем. Гангрену в порадинок названо термінами «антоно(в) огонь», «рекепнуї оге», «огнь пекелній». Наприклад: «На *gagrenu*, то *est* *огнь пекелній*, и на *рака*» (Передрієнко, 1984: 31), «Тє водке прикладай на *рака*, на *ого(н) пекелни(й)*, на рани *загнилії*, и *смордливії*, и *вредовитіє*» (Передрієнко,

1984: 32), «*O gangrenę, то є(ст) пекелний огонь*» (Передрієнко, 1984: 87). Номінація пов'язана з підвищенням температури тіла, зміною кольору ділянки шкіри, яку вражає хвороба.

Термічні пошкодження мають назви «огника», «опечеть тѣло», «опалится», «жжено тѣло», що пояснюється безпосереднім впливом полум'я на шкіру. Наприклад: «От *огнику*: сметану, толко би не очень кислую» (Потебня, 1890: 35), «Ежели *опечеть тѣло*, зварить яйце» (Потебня, 1890: 35), «Ежели *тѣло спарит(ь) ли опечет(ь)*, кизикъ (кизякъ) товарищой з соломой прикладать» (Потебня, 1890: 41), «Аще кто *опалится* или *опарится* окропом, то взявши сѣмене ильяного и сватить в водѣ гораздо» (Потебня, 1890: 51), «и прикладивать на *жжено тѣло*, – *загоится*» (Потебня, 1890: 53).

Двічі в порадинок «Малорусскіє домашніє лѣчебники» зустрічається назва хвороби очей, яку можна тлумачити по-різному, а саме: «класть около очей, въ кого *огнь въ очахъ*» (Потебня, 1890: 49), «Аще в кого болятъ очи и *огонь есть въ ихъ*» (Потебня, 1890: 59). Можливо, цим поняттям також названо певний нездоровий блиск в очах. Також словосполучення може позначати печіння очей.

До стихії вогню дотичний також термін «запаленіє», що походить від праслов'янського **paliti*, пов'язаного з **polmen* зі значенням «полум'я» [9]. Запаленням називають хворобу, яка супроводжується температурою, припухлістю, почервонінням, болем уражених органів і частин тіла [9]. Пошкодження такого типу спостерігаються і внаслідок впливу вогню на певну ділянку тіла, тому можна вважати, що хворобу названо за аналогією.

Магічна сила вогню дозволяла використовувати його як лікувальний засіб. Наприклад, людину, яка обпеклася, тримали біля вогню, примовляючи: «Вогонь до вогню, м'ясо до м'яса». Якщо хворіла породілля, навколо неї робили три кола з бавовняної тканини, які підпалювали. Жінка мала переходити з кола до кола, щоб очиститися від недугів. За допомогою червоної тканини, яку підпалювали, лікували різноманітні набряки, хвороби очей, вух і зубів, багато іншого. Під час виконання ритуалу знахарка промовляла щось на кшталт: «Червоний Георгій на червоному коні скаче. Святий Георгій, давай спіймаємо його, спалимо йому ноги, руки, очі, брови, повіки та нігті». За уявленнями, особливу силу вогонь мав на Різдво. Тому хворий мав тричі піднести долоні до запаленої свічі, щоб очиститися від усього поганого (Усачева, 2004: 518).

Більшість захворювань лікували все ж за допомогою різного поєднання рослин. Рецепти у «Лїкарства описанїє» часто починаються словосполучення «*возми зелїя...*». Слово «*зелїя*» походить від праслов'янського *zelo* та використовується для позначення сукупності рослин, номінація відбувається за кольором. Сучасне «*зілля*» використовують переважно для називання саме лікувальних рослин або корисного відвару з них. У порадицях подано велику кількість назв рослин («*вышни*», «*верба*», «*подорожник*», «*калган*», «*белена*» «*цытвар*» тощо). Багато з них були наділені магїчними властивостями, могли протидїяти нечистїй силї. Процеси збору та заготївлї рослин також мали ритуальний характер. Наприклад, бажано збирати лікувальні трави вночі на Івана Купала, на Русалїї. Слїд зазначити, що потужним джерелом медичних знань українцїв були спостереження та практичний досвїд. Для лікування бралися ті рослини, якї дійсно містять важливі мікроелементи, кислоти, ефірну олію та досї використовуються як сировина для медикаментів. Тобто віра в магїчну силу трав була підкрїплена їх лікувальним складом.

Простежується певна персонїфікація захворювань. Рїзновид гарячки у «Лїкарства описанїє» позначено терміном «*малїгна*». Сьогодні він має діалектні відповідники «*малїтна*» та «*малїтра*», якї використовуються на позначення лихоманки з маренням (Желеховський, 1886: 424). Наприклад: «*А ежели малїгна била, придай комфори двѣ гра(на) на еди(н) разъ, а дава(т) в винѣ тепло(мъ) любо в водѣ ка(р)ду(с) бенедиктовой*» (Передрїєнко, 1984: 21). З латини «*малїгна*» перекладається «злісна гарячка», слово є формою

жіночого роду складного прикметника *malignus* – «згубний, лихий», утвореного з основ прикметника *malus* «поганий, підступний» і дієслова *gigno* «народжую», тобто дослівно назву хвороби можна перекласти як «народження лиха». Натомість стан, у якому людинї стає краще після одужання, названо словосполученням «*боль умирае*» (Передрїєнко, 1984: 4). Під час лікування з людини «виганяли» хвороби: «*Такожде наваривши еи в водѣ и процедить скрозь платъ и через ночь поставитъ накрито, и поутру пить, то всю сътуденость и нечистоту тѣлесную вигонитъ*» (Передрїєнко, 1984: 50), «*и пуцать въ ухо, то всю глухоту вигоняетъ*» (Передрїєнко, 1984: 50), «*и пить тотъ сокъ на-дще, то въ боку болѣзнь изгоняетъ*» (Передрїєнко, 1984: 51). Таке формулювання дозволяє припустити, що в уяві людей відбувалася певна демонїзація захворювань, надання їм образу істоти, яка захоплює людське тіло.

Висновки. Становлення української медичної думки відбувалося відповідно до розвитку загальної культури українцїв. Саме тому в лікарських і господарських порадицях поряд зафіксовано як досить складні манїпуляції з очищення кровї за допомогою хїрургїчного втручання, так і рецепти щодо відновлення зору за допомогою порошку, виготовленого з очей сокола чи сови. Це свїдчить про те, що науковї пошуки здійснювалися шляхом спостережень та експериментів. Широке використання лікувальної магїї можна пояснити тим, що люди завжди остерегалися того, що їм незрозумїле. Якщо пояснити певні відхилення логїчним шляхом неможливо, то ці пояснення завжди можна знайти в галузі незвіданого, містичного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М.: Русский язык, 1976. 1096 с.
2. Етимологічний словник української мови у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. К.: Наукова думка, 1982. Т. I. 631 с.
3. Етимологічний словник української мови у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. К.: Наукова думка, 1985. Т. II. 570 с.
4. Етимологічний словник української мови у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. К.: Наукова думка, 2003. Т. IV. 656 с.
5. Етимологічний словник української мови у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук та ін. К.: Наукова думка, 2012. Т. VI. 568 с.
6. Лікарські та господарські порадици XVIII ст. / підгот. до вид. В. А. Передрїєнко. К.: Наукова думка, 1984. С. 17–91.
7. Малорусские домашние лечебники XVIII в. / предисл. А. А. Потебни. Киевская старина. 1890. Т. XXVIII. С. 1–94.
8. Малорусско-німецкий словарь / уклад. Є. Желеховський. Львів: Друкарня тов. ім. Шевченка. 1886. Т. I. 589 с.
9. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/>.
10. Усачева В. В. Медицина народная. Славянские древности: энциклопедический словарь: в 5 т. / под. ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 1995. Т. I. 575 с.
11. Усачева В. В. Медицина народная. Славянские древности: энциклопедический словарь: в 5 т. / под. ред. Н. И. Толстого. М.: Международные отношения, 2004. Т. III. 693 с.

REFERENCES

1. Dvoretzkyi Y. Kh. Latynsko-russkyi slovar [Latin-Russian dictionary], Moscow: Russkyi yazyk, 1976, 1096 p. [in Russian].
2. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy u 7 t. [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]. Kiev: Naukova dumka, 1982, T. I, 631 p. [in Ukrainian].
3. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy u 7 t. [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]. Kiev: Naukova dumka, 1985, T. II, 570 p. [in Ukrainian].
4. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy u 7 t. [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]. Kiev: Naukova dumka, 2003, T. IV, 656 p. [in Ukrainian].
5. Etymolohichni slovnyk ukrainskoi movy u 7 t. [The etymological dictionary of the Ukrainian language in 7 t.]. Kiev: Naukova dumka, 2012, T. VI, 568 p. [in Ukrainian].
6. Likarski ta hospodarski poradnyky XVIII st. [The medical and economic advisers of the XVIII century] Kiev: Naukova dumka, 1984. P. 17–91 [in Ukrainian].
7. Malorusskye domashnye lechebnyky XVIII v. [Malorussian home medical books] Kyevskaia staryna, 1890, T. XXVIII. P. 1–94 [in Russian].
8. Malorusko-nimetskyi slovar [Malorussian-German dictionary]. Lviv: Printing company named after Shevchenko, 1886, T. I, 589 p. [in Ukrainian].
9. Slovnyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian language]. URL: <http://sum.in.ua/> [in Ukrainian].
10. Usacheva V. V. Medytsyna narodnaia. Slavianskye drevnosity: entsyklopedycheskyi slovar: v 5 t. [Medicine folk. Slavic antiquities: encyclopedic dictionary of 5 t.], Moscow: International relationships, 1995, T. I, 575 p. [in Russian].
11. Usacheva V. V. Medytsyna narodnaia. Slavianskye drevnosity: entsyklopedycheskyi slovar: v 5 t. [Medicine folk. Slavic antiquities: encyclopedic dictionary of 5 t.], Moscow: International relationships, 2004, T. III, 693 p. [in Russian].